

ABP MARIAN GOŁĘBIEWSKI

ŹRÓDŁA TEOLOGII PAWŁOWEJ: ŻYDOWSKIE CZY HELLENISTYCZNE?

Ogłoszony 29 czerwca 2008 roku przez Benedykta XVI Rok Świętego Pawła stał się okazją do wzmożonych studiów nad życiem i nauczaniem Apostoła Narodów. Jedną z kwestii, która od wielu lat powraca w badaniach egzegetycznych nad spuścizną epistolograficzną Pawła, jest problematyka źródeł. Niektórzy z egzegetów dopatrują się w teologii Pawłowej licznych wpływów greckich i helleńskich, a swoje stanowisko uzasadniają miejscem urodzenia Apostoła. Inni, a tych jest większość, widzą w teologii listów przede wszystkim podłoże judaistyczne. W rozwikłaniu tego zagadnienia może posłużyć przybliżenie kwestii wykształcenia Pawła. A było to przede wszystkim wykształcenie w szkole faryzejskiej, której nieobca była jednak myśl grecka.

I. PAWEŁ – FARYZEUSZ

Urodzony w cylicyjskim Tarsie późniejszy Apostoł Narodów już w młodzięcym wieku, może jeszcze jako dziecko, został wysłany do Jerozolimy, by zdobywać wykształcenie i poznawać wiarę swoich ojców. Należał do jednego z najsilniejszych wówczas stronnictw religijnych w Palestynie: był faryzeuszem. Pobożni Żydzi w zdecydowanej większości nie byli ani faryzeuszami, ani saduceuszami, ani nie należeli do innych ugrupowań. Byli wyznawcami religii, którzy ulegali silniejszym lub słabszym wpływom, argumentacjom i poglądom głoszonym przez członków poszczególnych ugrupowań, nie znaczy to jednak, że całkowicie się z nimi identyfikowali¹ Paweł jednak zapewne cał-

---

¹ „Molti studiosi scrivono in base all' assunto che il giudaismo fosse diviso in partiti; ma i partiti erano piuttosto piccoli, e nessuno di essi era in grado di costringere le masse ad adottare il suo programma politico”, E.P. SANDERS, *Il giudaismo. Fede e prassi* (63 a.C.-66 d.C.), Brescia 1999, s. 19.

kowicie utożsamiał się z poglądami swego stronnictwa, czego wyraz daje wielokrotnie w swoich listach. Do mieszkańców Filippi Apostoł pisał: „Jeśli ktoś inny mniema, że może ufność złożyć w ciebie, to ja tym bardziej: obrzezany w ósmym dniu, z rodu Izraela, z pokolenia Beniamina, Hebrajczyk z Hebrajczyków, w stosunku do Prawa – faryzeusz, co do gorliwości – prześladowca Kościoła, co do sprawiedliwości legalnej – stałem się bez zarzutu” (Flp 3,4b-6).

Aby nakreślić sylwetkę Pawła jako osoby głęboko osadzonej nie tylko w tradycji religijnej swych ojców, ale także jako gorliwego faryzeusza, należy najpierw podać krótką charakterystykę stronnictwa. Czym wyróżniało się na tle innych ugrupowań o charakterze religijnym i religijno-politycznym, działających wówczas w Palestynie? Co odróżniało faryzeuszów od saduceuszów, uczonych w Piśmie, Herodiad, zelotów, sykaryjczyków, qumrańczyków czy zwolenników Jana Chrzciciela?

Termin „faryzeusze” pochodzi od hebrajskiego rzeczownika *peruszim*, oznaczającego „oddzieleni”. Podobnie w języku aramejskim termin ten oznacza „oddzielony”, „odseparowany”². Wielu egzegetów wywodzi nazwę stronnictwa, sięgając po etymologię tego rzeczownika i uzasadniając, że faryzeusze oddzielali się od pozostałej części społeczeństwa poprzez niezwykle nacisk, jaki kładli na znajomość i skrupulatne przestrzeganie Prawa Starego Testamentu. Stronnictwo powstało przypuszczalnie w połowie II w. przed. Chr. Józef Flawiusz wspomina o istnieniu faryzeuszów już za czasów Jonatana (161-143; *Ant.* 13,171). Żydowski historyk zanotował: „Z dwu poprzednio wymienionych sekt [faryzeuszów i saduceuszów], faryzeusze cieszą się opinią najlepszych znawców prawa” (*Bell.* 2,162). Początkowo byli zaangażowani politycznie, jednak po spisku przeciw Herodowi, w którym brali udział, i po otrzymaniu surowej kary ze strony króla ograniczyli swą działalność praktycznie do kwestii religijnych. Flawiusz tak wspomina karę Heroda wymierzoną faryzeuszom za udział w spisku: „O tym [wydarzeniu] natychmiast doniesiono dowódcy królewskiemu, który pospieszył tam ze znacznym zastępem ludzi, pochwycił około czterdziestu młodych mężów i przyprowadził do króla. Gdy ten zwrócił się najpierw do nich, czy to prawda, że poważyli się odciąć złotego orła, odpowiedzieli twierdząco [...]. Król tych, co spuszczały się z dachu, oraz mężów uczonych w Piśmie rozkazał spalić żywcem, a pozostałych, których pochwycono, oddał oprawcom na stracenie” (*Bell.* 1,648). Uczeni podają, że za czasów Chrystusa stronnictwo faryzeuszów liczyło od pięciu do dziesięciu tysięcy członków³.

Co do poglądów, faryzeusze wierzyli w indywidualne przetrwanie człowieka po śmierci, w sąd Boży na podstawie pełnienia uczynków nakazanych przez

² W myśli uniwersalistycznej wyznawców judaizmu Izrael był „oddzielony” od innych narodów przede wszystkim poprzez Prawo. W przypadku faryzeuszów nie chodzi jednak o rozdział pomiędzy Izraelem a „narodami ziemi”, lecz o specyficzną myśl teologiczną wewnątrz samego judaizmu.

³ S.J. TANZER, *Judaizm w I w. po Chr.* (hasło), w: B.M. METZGER, M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, red. wyd. polskiego W. CHROSTOWSKI, Warszawa 1996, s. 276.

Prawo oraz w fizyczne zmartwychwstanie. Poglądy ich zostały zapisane np. na kartach apokryficznego dzieła, zatytułowanego *Apokalipsa Barucha*: „Rzekł do mnie [Bóg]: Słuchaj, Baruchu, tego słowa i zapisz w pamięci swego serca to wszystko, o czym pouczasz. Niech ziemia ponownie wyda umarłych, których teraz zatrzymuje, aby ich strzec, nic nie zmieniając w ich postaci. Ona odda tak, jak je otrzymała. A ja włożyłem ich do niej, aby je wydała” (*Ap.Bar.* 50,1-2)⁴ Członkowie stronnictwa byli przekonani, że Mojżesz otrzymał na Synaju od Boga nie tylko Pięcioksiąg jako Torę pisaną, ale także Torę przekazywaną w tradycji ustnej, która była swoistym komentarzem do Prawa. Właśnie dlatego starali się zachowywać i nauczać innych zachowywania nie tylko przykazań zapisanych na kartach Biblii hebrajskiej, ale także tych, które przekazywane były w ciągu pokoleń w ustnym przekazie. Silnie akcentowano przepisy dotyczące czystości rytualnej: „Ktoś, kto chce zostać członkiem [faryzeuszów], będzie przyjęty, jeśli dotąd postępował zawsze obyczajnie i ze skromnością; jeśli nie, nie będzie przyjęty, chyba że się zmieni. Rabbi Szymon mówił: Przyjmuje się go i wychowuje. Następnie idzie się dalej i przyjmuje go po złożeniu przez niego przyrzeczenia, że będzie zachowywał czystość rąk. Następnie przechodzi się do etapu dopuszczenia po przyrzeczeniu, że będzie zachowywał przepisy dotyczące czystości” (*Dem.* 2,11). Bez wątplenia Szaweł, przyszły Apostoł Narodów, znakomicie znał tę tradycję i jej przepisy.

II. W SZKOLE GAMALIELA

Tajniki faryzeizmu poznawał Szaweł pod okiem słynnego rabiego Gamaliela I, zwanego Starszym (Ha-Zaken), działającego w Jerozolimie w pierwszej połowie I stulecia po Chr. Sam Paweł poświadcza fakt, że był uczniem Gamaliela: „Ja jestem Żydem – mówił – urodzonym w Tarsie w Cylicji. Wychowałem się jednak w tym mieście, u stóp Gamaliela otrzymałem staranne wykształcenie w Prawie ojczystym. Gorliwie służyłem Bogu, jak wy wszyscy dzisiaj służycie” (Dz 22,3). Naukę Paweł mógł rozpocząć już w wieku kilku lat⁵ Gamaliel był wnukiem słynnego rabiego Hillela, któremu przypisuje się siedem zasad żydowskiej egzegezy. Już sam ten fakt świadczy o tym, jak wielki nacisk kładziono w szkole Gamaliela na właściwą interpretację Prawa. Posługiwano

---

⁴ Autor innej apokryficznej księgi, *Psalmów Salomona*, stwierdza: „Ci, którzy Pana się boją, powstaną do życia wiecznego, a życie ich trwać będzie w świetle, które nigdy się nie wyczerpie” (*Ps.Sal.* 3,12).

⁵ Takiego zdania jest Q. Wallace: „we can assume that Paul started his education at or around the age of five, studying the Pentateuch. At the age of ten, he would have advanced to the Mishnah, which dealt with detailed tradition. At the age of thirteen he would have completed his study of the Mishnah, and would have been ready for formal rabbinical school training. It was more than likely at this age that Paul left Tarsus to live in Jerusalem, probably with his married sister (Acts 23:16) to begin his formal training at the Hillel rabbinical school in Jerusalem”, <http://www.biblicaltheology.com/Research/WallaceQ01.html> (2008).

się wypracowanymi przez Hillela zasadami: dedukcja od łatwiejszego do trudniejszego; dedukcja przez analogię⁶; przypadek jednego tekstu biblijnego⁷; przypadek dwóch tekstów biblijnych⁸; wnioskowanie z konfiguracji zapisu prawa ogólnego i jego szczegółowej aplikacji bądź konfiguracji odwrotnej; wyjaśnianie tekstu biblijnego na podstawie fragmentów podobnych przy zastosowaniu zasady analogii; wnioskowanie na podstawie kontekstu⁹ Wszystkie te metody były rozwijane przez Gamaliela¹⁰ O jego powadze świadczy fakt, że był przez pewien czas przewodniczącym Sanhedrynu. Gamaliel znany jest z wielu listów, które pisał do wspólnot żydowskich w Palestynie. Łukasz wspomina o nim jako o człowieku, którego cechowała tolerancja wobec chrześcijan: „[...] pewien faryzeusz, imieniem Gamaliel, uczony w Prawie i poważany przez cały lud, kazał na chwilę usunąć Apostołów i zabrał głos w Radzie: «Mężowie izraelscy – przemówił do nich – zastanówcie się dobrze, co macie uczynić z tymi ludźmi. Bo niedawno temu wystąpił Teodas, podając się za kogoś niezwykłego. Przyłączyło się do niego około czterystu ludzi, został on zabity, a wszyscy jego zwolennicy zostali rozproszeni i ślad po nich zaginął. Potem podczas spisu ludności wystąpił Judasz Galilejczyk i pociągnął lud za sobą. Zginął sam i wszyscy jego zwolennicy zostali rozproszeni. Więc i teraz wam mówię: Odstąpcie od tych ludzi i puśćcie ich! Jeżeli bowiem od ludzi pochodzi ta myśl czy sprawa, rozpadnie się, a jeżeli rzeczywiście od Boga pochodzi, nie potraficie ich zniszczyć i może się czasem okazać, że walczycie z Bogiem». Uśłuchali go” (Dz 5,34-39). Postawa ta nieco może dziwić w zestawieniu z faktem, że właśnie Szaweł, uczeń Gamaliela, został wysłany z listem uwierzytelniającym, by prześladować chrześcijan w Damaszku.

III. RETORYKA PAWŁA: GRECKA CZY SEMICKA?

W historii egzegezy zastanawiano się, czy listy Pawłowe są wyrazem tendencji panujących w epistolografii greckiej, czy może raczej wyrastają z gruntu typowo semickiego. To, że Apostoł był obeznany w pewnym przynajmniej stopniu ze sztuką retoryczną, raczej nie ulega wątpliwości. „Jego mowy i pisma późniejsze stoją na takim poziomie myśli ówczesnej, wykazują tyle kontaktu z kulturą helleńską znaną naówczas, że jest wprost nie do pomyślenia, aby filo-

⁶ Metodę tę stosuje się do tych fraz biblijnych, w których występują identyczne zwroty czy wyrażenia, zwłaszcza gdy występują one tylko w porównywanych dwóch tekstach.

⁷ Reguła polega na stosowaniu uogólnienia, w którym za podstawę bierze się jeden fragment biblijny, który służy do interpretacji innych.

⁸ Metoda zasadza się na dwóch fragmentach, które mówią o tym samym prawie i prezentują cechę wspólną. Na ich podstawie wnioskuje się o innych prawach o tej samej charakterystyce.

⁹ M. HADAS-LEBEL, *Hillel. Maestro della Legge al tempo di Gesù*, Monferrato 2002, s. 57-59.

¹⁰ Dokument Papieskiej Komisji Biblijnej *Naród żydowski i jego Święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej* nazywa siedem *middoth* Hillela „najstarszym pomnikiem rabinicznej metody egzegezy, opartej [...] na tekstach Starego Testamentu” (nr 22).

zofowie, retorzy i gramatycy nie formowali umysłu Pawła już w okresie wczesnej młodości¹¹. Przeciwnie, jeśli ma się na uwadze późniejszą działalność Pawła i rozumie się należycie atmosferę helleńskiego miasta, w której wzrastał, to musi się przyjąć, że odbył on normalny kurs nauki obowiązujący w mieście greckim każdego obywatela zdolnego do piastowania urzędów publicznych¹². Teoretycznie istniała możliwość, że Paweł uczył się zasad retoryki greckiej w szkole w Tarsie¹³. Tars był wówczas znanym ośrodkiem naukowym i kulturalnym. Potwierdza to Strabon: „A mieszkańców miasta cechuje taka troska o filozofię oraz o wszechstronne wykształcenie ogólne, że przewyższają pod tym względem i Ateny i Aleksandrię, i wszelkie inne godne wzmianki miejsca, w których są szkoły i odbywają się wykłady filozofów. Tars wyróżnia się jednak tym, że tu wszyscy studiujący są miejscowi, ludzie obcy nie przybywają zbyt łatwo. Także swoi nie pozostają na miejscu, lecz wyjeżdżają dla uzupełnienia nauki, a kiedy zakończą naukę, chętnie pozostają w innych miastach, wracają tylko nieliczni. W innych miastach, o których dopiero co opowiadałem, sytuacja jest odwrotna, z wyjątkiem Aleksandrii. Wielu do nich przybywa i chętnie spędza tam czas, ale nie zobaczyłbyś zbyt wielu krajowców ani wyjeżdżających na naukę, ani kształcących się na miejscu. Aleksandryjczycy robią jedno i drugie, bo przyjmują wielu cudzoziemców i wysyłają niemało własnych mieszkańców. Są w Tarsie szkoły retoryczne wszelkiego rodzaju. Także pod innymi względami miasto chlubi się swoimi obywatelami, jest bardzo potężne i zasługuje na nazwę metropolii” (*Geogr.* XIV, 5,13). Nauka była dostępna w tych szkołach dla chłopców w wieku kilku lat¹⁴.

Należy jednak pamiętać, że Paweł w bardzo młodym wieku rozpoczął naukę u Gamaliela w Jerozolimie, co raczej uniemożliwiałoby systematyczny kontakt z grecką sztuką retoryczną. Poza tym Apostoł szczyli się swym żydowskim wykształceniem: „[...] w żarliwości o judaizm przewyższałem wielu moich rówieśników z mego narodu, jak byłem szczególnie wielkim zapaleńcem w za-

¹¹ Niektórzy sądzą, że z filozofów greckich największy wpływ na myśl Pawłową mieli stoicy: „It is not surprising, therefore, that traces of Stoic ethics and religious vocabulary may be found in the letters of Paul. Perhaps the sympathy of Paul with the Gentiles is traceable in part to the impression made upon him by the earnestness of the Stoic preachers who stood in the streets and market places of the city, seeking to inculcate virtue in their listeners”, H.C. KEE, F.W. YOUNG, *Understanding the New Testament*, Englewood Cliffs 1958, s. 208.

¹² E. DĄBROWSKI, *Dzieje Pawła z Tarsu*, Warszawa 1953, s. 62.

¹³ Takiego zdania jest G.T. Montague: „His mastery of the Greek literary technique of the diatribe and his occasional citation of Greek authors (Aratus in Acts 17:18; Meander in 1 Cor. 15:23; Epimenides in Tit 1:1) are considered by some as evidence that he frequented the Hellenistic schools of rhetoric”, G.T. MONTAGUE, *The Living Thought of St. Paul*, Milwaukee 1966, s. 2.

¹⁴ „Greco-Roman education was liberal in its scope. Slaves supervised boys in their earlier years by giving them their first lessons and then leading them to and from private schools until they graduated into adulthood with a great deal of ceremony. As young men, they could then attend universities at Athens, Rhodes, Tarsus, Alexandria, and other places to study philosophy, rhetoric, law, mathematics, astronomy, medicine, geography, and botany”, R.H. GUNDRY, *A Survey of the New Testament*, Grand Rapids 1994, s. 81-82.

w zachowywaniu tradycji moich przodków” (Ga 1,14). Należy więc przyjąć, że Paweł korzystał z doświadczenia mówcy i pisarza, jakie zdobył w Jerozolimie, pobierając nauki w kręgach faryzejskich. Nie można jednocześnie wykluczyć, że również faryzeusze mieli jakiś kontakt z retoryką grecką¹⁵. Jednak z faktu, że „Hillel zastosował w hermeneutyce kilka zasad, które można spotkać w podręcznikach retoryki, nie można wyprowadzać wniosku, że w szkołach rabinicznych uczono grecko-rzymskiej teorii retorycznej. Zaadaptowanie przez myśl judaistyczną wybranych zasad interpretacyjnych nie służyło z pewnością kształceniu mówców. Wszystko wskazuje na to, że Paweł nie zapoznał się z klasycznym systemem retorycznym w czasie swoich studiów w Jerozolimie”¹⁶.

IV. PISARZ CZY ORATOR?

W *Dziejach Apostolskich* Paweł prezentuje się przede wszystkim jako wprawny mówca. Czy rzeczywiście tak znakomicie posługiwał się sztuką oratorską, jak przedstawia to Łukasz? Trzeba zdać sobie sprawę, że Łukasz był Grekiem z pochodzenia, i to takim, który zdobył znaczne wykształcenie. Zapewne więc właśnie on dużo bardziej niż Paweł znał retorykę klasyczną. Jeśli opisuje w swym dziele mowę Pawła, mógł zaczerpnąć z warstwy historycznej ich treść, natomiast ułożyć je samemu według znanych mu wzorców oratorskich. Innymi słowy, warstwa literacka mów Pawłowych zapisanych w *Dziejach* może pochodzić od samego Łukasza. Przykładów ukazywania Pawła jako znakomitego retora jest w dziele Łukasza wiele. Oto niektóre z nich: „Szaweł, który także zwie się Paweł, napełniony Duchem Świętym spojrzał na niego uważnie i rzekł” (Dz 9,11); „Nauczamy was, abyście odwrócili się od tych marności do Boga żywego, który stworzył niebo i ziemię, i morze, i wszystko, co w nich się znajduje.” (Dz 14,15); „Mężowie ateńscy – przemówił Paweł, stanąwszy w środku Areopagu – widzę, że jesteście pod każdym względem bardzo religijni” (Dz 17,22); „Paweł, stojąc na schodach, dał znak ręką ludowi, a gdy nastąpiła zupełna cisza, odezwał się po hebrajsku tymi słowami” (Dz 21,40); „Paweł, wyciągnąwszy rękę, rozpoczął mowę obronną” (Dz 26,1). Każdy z powyższych cytatów stanowi zaledwie wstęp do dłuższej mowy, którą Łukasz relacjonuje. Jedynie mowa Pawła na Areopagu zdradza jego dobrą znajomość

¹⁵ „Rabbinic education focused on the Hebrew Bible and its traditional interpretations. But it also exposed neophyte rabbis to the ‘wisdom of the Greeks.’ [...] The Talmud reports that Rabbi Simeon ben Gamaliel II, a second century teacher, implemented a dual curriculum by having five hundred students study the traditions of the Hebrews and another five hundred the writings of the Greeks, midpoint in their program reversing the relationship. Despite its antagonism to all Hellenistic systems of thought, Judaism was not averse to borrowing ideas and forms from the Greek world if it could press them into service for the God of Israel”, E. TOWNS, *A History of Religious Educators*, Grand Rapids 1975, s. 42.

¹⁶ S. TORBUS, *Listy św. Pawła z perspektywy retorycznej*, Biblioteka Diecezji Legnickiej 26, Legnica 2006, s. 40.

greckich poetów. Apostoł cytuje wówczas słowa hymnu Kleantesa do Zeusa, a także fragment poematu Aratosa z Soloi w Cylicji (Dz 17,28). Nie należy w całości cytatów tych przypisywać jedynie Łukaszowi, który relacjonował mowę Pawła. Z pewnością Apostoł Narodów odwoływał się do literatury greckiej, nie sposób jednak dowieść, że odwołania te są wynikiem starannego wykształcenia greckiego, a nie wypływają jedynie z osobistych przygotowań Pawła do spotkania z Ateńczykami¹⁷

Z listów wyłania się inny obraz Pawła. Sam widzi siebie jako osobę, która nie władała wprawnie sztuką wymowy. Taki wniosek można wysnuć np. ze stwierdzenia: „Listy bowiem – jak utrzymują – są groźne i nieubłagane, lecz gdy się zjawia osobiście, słaby jest, a jego mowa nic nie znaczy” (2 Kor 10,10). Do tych samych Koryntian pisał Paweł wcześniej: „Tak też i ja, przyszedłszy do was, bracia, nie przyszedłem, aby błyszczać słowem i mądrością, głosić wam świadectwo Boże. Postanowiłem bowiem, będąc wśród was, nie znać niczego więcej jak tylko Jezusa Chrystusa, i to ukrzyżowanego. I stanąłem przed wami w słabości i w bojaźni, i z wielkim drżeniem. A mowa moje i moje głoszenie nauki nie miały nic z uwodzących przekonywaniem słów mądrości, lecz były ukazywaniem ducha i mocy, aby wiara wasza opierała się nie na mądrości ludzkiej, lecz na mocy Bożej” (1 Kor 2,1-5). Apostoł przedstawia sam siebie jako osobę niewprawną w mowie: „Choć bowiem niewprawy w słowie, to jednak nie jestem pozbawiony wiedzy. Zresztą ujawniliśmy się wobec was we wszystkim, pod każdym względem” (2 Kor 11,6). Wielu zwolenników natomiast zyskał w gminie wprawiony w retoryce Apollos (1 Kor 4,6).

V ŻYDOWSKIE ŹRÓDŁA TEOLOGII PAWŁOWEJ

Nie wykluczając u Pawła znajomości kultury, literatury czy filozofii greckiej (zwłaszcza stoickiej), należy uznać, że źródła jego teologii tkwią zasadniczo w judaizmie. Oczywiście najistotniejszym w nich jest Tora i księgi prorockie zinterpretowane z perspektywy paschalnej, przez pryzmat Męki, śmierci, Zmartwychwstania i Wniebowstąpienia Chrystusa. Bazując na tych źródłach, Apostoł ukazuje w swych listach zasadniczo dwie kwestie: właściwą wartość Prawa (czyli przekonanie, że zbawienie zyskuje się nie dzięki zachowywaniu przepisów prawnych, lecz dzięki wierze w Jezusa Chrystusa) oraz wypełnienie się zapowiedzi prorockich w osobie Chrystusa. Listy Pawłowe przesiąknięte są cytatami ze Starego Testamentu; zdecydowana większość z nich pochodzi z Septuaginty. Niektórym tekstom prorockim Apostoł nadaje w interpretacji charakter mesjański. A interpretuje je, posługując się typowo żydowskimi, rozwiniętymi w szkołach rabinicznych metodami egzegetycznymi.

---

¹⁷ M. WIECZNY, *Wpływ filozofii greckiej i literatury judaistycznej na wybraną literaturę biblijną*, <http://www.gimkozmin.neostrada.pl/publikacje/2.doc> (2008).

Źródłem teologii Pawłowej, choć już w mniejszym stopniu niż Stary Testament, była także tradycja ustna, rozwijana w kręgach faryzejskich. Zdarza się tak, że gdy pewnych fragmentów listów Pawła nie można wyjaśnić przez bezpośrednie odniesienie się do Biblii hebrajskiej lub LXX, znajdują one wytłumaczenie po sięgnięciu do tradycji ustnej. Apostoł nie tylko znał nauczanie rabinów, ale przyjmował przynajmniej podstawową jego znajomość u swych czytelników, skoro niekiedy się do niego odwołuje, nie podając dłuższych wyjaśnień. Zdarza się także, że niektóre z myśli Apostoła Narodów zostały zaczerpnięte z żydowskiej literatury apokryficznej, zwłaszcza o charakterze eschatologicznym¹⁸ Nie należy natomiast przypuszczać, jakoby Paweł sięgał po pisma qumrańskie. Owszem, przypuszczalnie słyszał o istnieniu tej wspólnoty, natomiast trudno byłoby dowieść bezpośrednich wpływów pism qumrańskich na listy Pawła – nawet w tych miejscach, gdzie idee teologiczne są podobne¹⁹ Podobieństwo to należy raczej przypisać wspólnemu środowisku powstawania obydwu rodzajów pism.

SUMMARY

Sources of Paul's Theology: Jewish or Hellenistic?

In the article author shows that the sources of Pauline theology were rather Jewish than Greek or Hellenistic. It is very important in this regard to investigate the education of Paul. The future Apostle to the Gentiles was educated in Jerusalem in the Pharisaic school. He probably acquired some knowledge of Greek and Hellenistic literature and philosophy, but we cannot assert that he was educated in the Hellenistic school. In his letters Paul uses Jewish rhetoric and he quotes the Hebrew Bible.

Thum. abp Marian Gołębiewski

Słowa kluczowe / key words:

Paweł, teologia żydowska, hellenizm, retoryka
Paul, Jewish theology, Hellenism, rhetoric

¹⁸ Literatura apokaliptyczna powstawała w Izraelu od II w. przed Chr. do II w. po Chr. M. MCNAMARA, *I Targum e il Nuovo Testamento. Le parafrasi aramaiche della bibbia ebraica e il loro apporto per una migliore comprensione del Nuovo Testamento*, Bologna 1978, s. 7.

¹⁹ J.H. CHARLESWORTH, *Jesus, Early Jewish Literature, and Archeology*, w: J.H. CHARLESWORTH (red.), *Jesus' Jewishness. Exploring the Place of Jesus within Early Judaism*, New York 1991, s. 183-186.